

BATININ KAMU VE ULUSLARARASI HUKUKUNA İSLÂM'IN MUHTEMEL TESİRİ ÜZERİNE*

Marcel A. BOISARD

Çeviren: Şemsettin ULUSAL**

Hicrî XV. yüzyıl münasebetiyle yayımlanacak pek çok eser, Müslüman Arap kültürünün Batı medeniyetine tesiri de dahil İslâm tarihinin çeşitli yönleri ile alâkalı olacaktır. Felsefî ve bilimsel alanda gerçekteşen katkılar hâlihazırda pek çok kereler tartışılmış bulunmaktadır. İslâm'ın uluslararası hukuk alanındaki mirası ise henüz detaylı bir çalışmaya tâbi tutulmamıştır.

Ele aldığım açıdan incelenmesi şu ana kadar çok az yapılan konunun hacmi göz önünde bulundurulduğunda bu makale, çok mütevazı bir teşebbüs olacaktır. Şayet ileri sürdüğüm iddialar üzerinde durmaya değer görülürse bu çalışma, uzun değerlendirmelerin ardından daha kapsamlı tarihî araştırmaları harekete geçirecek türden kabul edilebilir. Görüşlerimi ileri sürerken klâsik İslâm'ın uluslararası felsefesi ile ilgili¹ ve Orta Çağ boyunca Hıristiyan milletlerle ilişkilerini düzenlerken karşılaşılan güçlüklerle alâkalı bilgileri daima göz önünde bulurdum.

FİKİRLERİN ETKİSİ

En az yedi asır boyunca İslâm, Akdeniz havzasındaki kültürün neredeyse tamamını temsil etmiştir. Bu süre zarfında İslâm'ın Hıristiyanlıkla olan ilişkisi hem çok, hem de karmaşıktı. Karşılıklı düşmanlık ve güvensizliğin yanında, birtakım barışçı ilişkiler ile insanî ve kültürel karışım birlikte bulunmaktaydı. Müşterek ilişkilerle ilgili sahip olduğumuz bilgiler dağınık ve muğlak olsalar da oldukça fazladır. Özel araştırmalar, onlarca yıldan beri çeşitli türdeki bilgi ve nüfuzun bir medeniyetten diğerine nasıl geçtiğini ortaya koymaya çalışmaktadır.²

* Makale "On the Probable Influence of Islam On Western Public and International Law" başlığıyla *International Journal of Middle East Studies*'in Temmuz 1980 (11) sayısında (s. 429-450) yayımlanmıştır.

** DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı ve Protokol Şubesi Müdür Vekili. sulusal@hotmail.com

¹ Bk. Muhammad Hamidullah, *Muslim Conduct of State* (5. bsk. ; Lahore: Ashraf, 1968); Mohammad T. al-Ghunaymî, *The Muslim Concept of International Law and Western Approach* (The Hague: Nijhoff, 1968); Marcel A. Boisard, *L'Humanisme de l'İslam* (Paris: Albin Michel, 1979).

² Pek çok yayın arasında Norman Daniel'in yayınlarına bk., özellikle *The Araps and Medieval Europe* (London: Longmans, 1975); Thomas Arnold and Alfred Guillaume, *The Legacy of Islam* (Oxford: University Press, 1965: 1931 baskısının tıpkı basımı); ve daha az bilimsel yaklaşım sergilemekle birlikte Bk. Abbas M. Akkad, *The Arap Impact of European Civilisation*, çev. İsmail Kashmire ve Mohammad El-Hadi (Cairo: Supreme Council for Islamic Affairs).

Hukuk alanında meydana gelen tesiri tahlil etmek güç bir görevdir. Kime ait oldukları bilinmeksizin birbirine benzer fikirlerin eş zamanlı olarak ortaya çıkmaları mümkündür. Dahası, bir sembolün tesiri ile bu sembolün somut olarak kabulü arasında geçen zamanın oldukça uzun oluşu güçlüğü diğer bir kaynağını teşkil etmektedir. Metafizik spekülasyon kendisinden kaynaklanan hukukî teoriden daha süratli gelişmekte ve hatta sosyal karmaşası içinde olaylar, hukukî yenilikleri mayalandırmaktadır. Bu sebeple biz, gözlemlerimizi tarihî perspektife oturtmak, bir başka ifade ile onları, sosyal gerçekliğe derinlemesine girmiş bulunan fikirlerin genel tekâmülü ile ilişkilendirmek mecburiyetindeyiz. Devlet kavramının henüz formüle edilmeye başlandığı ve uluslararası hukukun günümüzdekinden farklı prensipler dizinine dayandığı modern çağdan hemen önceki dönemleri göz önünde bulundurduğumuzda, günümüzde var olan fikirleri daha önceki dönemlere ait olanların üstüne bina etmemek güç görünmektedir.³

İslâm'ın, Orta Çağ uykusundan uyanan Batı üzerinde meydana getirdiği tesir kendi bütünlüğü içinde tahlili gerektirmektedir. En belirsiz fikrî tesirlerin varlığını takdir etmek, tahminde ya da daha doğrusu varsayımda bulunmayı zorunlu kılmaktadır. Biz bunları sistemin oluşum süreci boyunca geçiş güzergâhlarında takip edemediğimiz için böyle bir geçişin vukû bulunduğunu var saymak mecburiyetinde kalıyoruz. Bu fikirlerden bir kısmının, özellikle de hukuka dair olanlarının seyyahlar, hacılar, tüccarlar, değişik sosyal tabakalara mensup savaşçılar ve eserleri günümüze ulaşamayan filozof ve aydınlarca propagandası yapılmıştır. Kaynaklara başvurmadan alıkoyma psikolojik ön yargı bir tarafa, karşı saldırıya geçmiş olan Hıristiyanlığın fanatik ihtirası yeniden ele geçirilen topraklardaki sayısız eserlerin akıl almaz imhasını neticelendirmiş; bu ise, entelektüel tesirlerin somut izlerini ortaya çıkarmayı daha da güçleştirmiştir. Onun için bizler, ispat etmekten çok farz etmek mecburiyetinde kalıyoruz.

İslâm hukukunun esas itibarıyla dinî görüntüsü ile aklî verilere dayanan Batı hukuk teorileri arasındaki birbirine yakın noktaları araştırmanın verimsiz olacağı, benzer terimlerin farklı anlamlar içereceği ve başka mefhumlara delâlet edeceği yaygın olarak varsayılır. Ancak öyle görünüyor ki, Müslüman Arap medeniyetinin, Batı'nın uyanışına olan hukukî tesiri münakaşa edilebilir cinsten değildir. Şüphesiz iki değişik medeniyetin aynı zaman dilimindeki mevcudiyeti yüzeysel olarak, fikirleri yan yana koymayı ve bir tesirin meydana gelmiş olabileceği sonucuna ulaşmayı teşvik etmektedir. Bu sebepten dolayı kendimizi, dağınık noktaları ve temas usullerini kısaca anmakla sınırlandırmamız gerekmektedir ki, böylece uluslararası hukukun konusu olan kesin örnekleri gün yüzüne çıkarabilelim.

Konuya dar bir perspektiften yaklaştığımızda, çoğunlukla modern müelliflerin bu sahaya tahsis edilmiş çalışmalarından elde edilen bilgilere müracaat etmek mecburiyetinde kalacağız. Ancak daha tam bir çalışma Haçlı Seferleri, Norman, Sicilya ve "geri alınmış" İspanya ile ilgili orijinal kaynaklardan istifade etmeyi gerektirecektir. Diğer muhtemel kaynaklar ise dinsel tarikatların arşivleri, hacıların, seyyahların, diplomat ve tüccarların rivayetleri olabileceği gibi, örneğin Katolik ilâhiyatçıların, reform-

³ Georges Duby, *Des sociétés médiévales* (Paris: Gallimard N. R. F., 1971) s. 46.

cu ve hümanistlerin İslâm hakkında söyledikleri takdir ifadeleridir. Kanaatimizce henüz yapılmamış olan görev de budur.⁴

SAVAŞ VE TİCARET

Kültürün bir taraftan diğer tarafa intikalini sağlayan vasıtalar, bireysel veya ortak, barışa veya şiddete dayalı olmak üzere çeşitliydi. En verimli temas noktaları el değiştiren topraklar, fikirlerin en devamlı taşıyıcıları ise asker ve tüccarlardı. Savaş ve müzakereler iki kültür arasında bir iletişim meydana getirmişti. İslâm ile Avrupa'yı çok uzun süre temas hâlinde bırakan üç aslı konuyu -ki İspanya ve Sicilya'nın yeniden zapt edilmesi ile Haçlı Seferleri'dir- tahlil etmeden önce, Batı uluslararası hukukunun, özellikle de savaş hukukunun gelişmesine doğrudan tesir eden nadir ilişkileri zikretmek durumundayız.

Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında, oldukça değişken sınır tanımlamalarına yol açan tampon bölgeler oluşturulmuştu. Birbiri ardınca devam eden savaşlar, yerleşim merkezlerinin hatta bütünüyle şehirlerin sürekli el değiştirmesine yol açmaktaydı. Böylece entelektüel alanda olmasa bile, güncel hasmane ilişkilerde etki başlamış oluyordu. Üç asır boyunca denizden yapılan saldırılar ve geçici istilâlar Akdeniz ile İsviçre Alpleri arasında çok sık vukû bulan hâdiselerdi. Birbiri ardı sıra "cinayetlerin, yağma ve talanların" devam ettiği⁵ ya da tam tersine "Arap medeniyetinin izlerinin içine işlediği rejimler için" bir istifadenin meydana geldiği⁶ kaydedilmektedir. Ancak meydana gelen ilk tesirlerin çok büyük bir önemi haiz olması beklenemezdi. Zira, işgalci güçler, nihaî hedefleri sürekli koloniler meydana getirmek olan fatihlerden ziyade ganimet arayan maceraperestlerdi.⁷

Buna paralel olarak, Avrupalıların başlangıçtaki kültür seviyesi, istilâcıları insanların günahları sebebiyle ilâhî ceza olarak görece kadar düşüktü. Ancak zaman ilerledikçe İslâm ile sürtüşmesini tedrici olarak sona erdiren ve onun kültürüne ilgi duymaya başlayan bir Avrupa'da İslâm'ın tesirlerinin kabulü söz konusu olmaya başlamıştır. Müslüman fatihler savaş alanında önce eman, hemen ardından da esirler için düzenli ve sistemli bir fidye uygulamasını başlatmışlardı. Birtakım somut tesirleri tespit etmek zor ve bu tesirler şüphe götürmez bir şekilde İspanya ve Sicilya'dan gelenlerden çok daha az önemli olsa bile bunların toplumsal düşünceyi derinliğine etkilediği bir gerçektir. Döneme ait literatür,⁸ belki de Hıristiyan şövalyelerin kahramanlık duygularını galeyana getirmek maksadıyla, şövalyelik ruhunun ve asilzadeliliğin örnek temsilcisi olarak takdim edilen Müslüman liderlerin şanlı yiğitliklerini anlatmaktadır. "İnançsız" komutanlara yönelik bu şekildeki aşırı övgü, Fransızların zihninde istilâcı-

⁴ Bu araştırmalardan birisi yaptığımız şu çalışmadır. Bu çalışma, bilâhare bastırılacak daha geniş bir araştırma şeklinde devam ettirilecektir.

⁵ G. de Ray, *Les invasions des Sarrasins en Provence* (Marseille, 1971; 1878 baskısının tıpkı basımı), s. 203.

⁶ Sigrid Hunke, *Le soleil d'Allah brille sur l'occident: notre heritage arabe*, Almanca'dan çev. Solange de Lalene ve Georges de Lalene (Paris: Albin Michel, 1963).

⁷ Bu fikri biraz daha açmak gerekebilir. Müslümanlar bu bölgede, İspanya'daki Müslümanlarla sürekli temaslarını sürdürerek, bir asırdan daha uzun süre kalmışlardır. Muhtemelen Catalonia'dan Camargu'ya boğa ithal ediyorlardı -ki bu, konumuzla doğrudan ilgili değildir-.

⁸ Haroun K. Sherwani, *Muslim Colonies in France, Northern Italy and Switzerland*, Reinaud'un "Invasion des Sarrasins en France, et de France en Savoie, au Piemont et en Suisse" isimli eserinin İngilizce tercümesi (2. bsk; Lahore: Ashraf, 1964) s. 236 vd.

ların sadece medenî görüntüsünü sergileyen bir imajı muhafaza eden etkinin meydana gelmesine yol açmıştır. Buna benzer bir algı, tarihin kasıtsız tahrifi sonucu, Roma kalıntılarının Araplara mal edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Savaş kurbanları durumunda olan rehinelere, esirler veya kaçırılıp köle yapılanların tamamı Doğu'da karşılaşmış buldukları fikir ve anlayışları nakletme hususunda muhtemelen katkıda bulunmuşlardır. Meselâ, Don Quixote'un* müellifi Cezayir'de hapis yatmıştır. Bir asır sonra da XVII. yüzyılın hemen başında, bilahare St. Vincent de Paul** olan, öncesinde ise Tunus'ta köle olarak bulunan biri esirlerin satın alınması, onlara moral ve destek verilmesi için bir cemaat oluşturmuştu. Avrupa'nın önde gelen asil ailelerine mensup kişiler rehin alınmışlar ve Müslüman mahkemelere sevk edilmişlerdi. Rehin tutuldukları yerlerde misafir gibi muamele gören bu insanlar, ülkelerine döndükleri zaman, hayran kaldıkları Müslüman kültürünün doğrudan propagandacısı olmuşlardır. Esir alınarak Batı'ya götürülen Müslüman kadınlar da feodal mahkemelerin kendilerine çeki düzen vermesine vesile olmuşlardır. Ayrıca asiller, maceraperestler, yerel reisler ve kral/kraliçe çocukları zaman zaman Arap dünyasına sürgün gönderilirdi.⁹ Şurası kesindir ki bireysel seviyedeki kültür nakli, daha verimli olan yerden daha az verimli olanına, bir başka ifade ile İslâm'dan Batı'ya şeklinde gerçekleşmiştir.

Savaş arkasında daima talihsiz kurbanlar bırakır. Farklı kültürlerle mensup mülteciler sahip oldukları bilim ve bilgiyi de beraberlerinde götürürler. Zulme maruz kaldıktan sonra pek çok "Almudajares" (Al-Mudajjanin)* Müslüman, Endülüs'teki Müslüman-Arap medeniyetinin özünü de beraberlerinde götürerek, Pirenelerin arka taraflarına kaçmışlardı. Öte taraftan Müslümanların III. Philip tarafından İspanya'dan tard edilmeleri, antik çağlara ait felsefe yazıtlarıyla ilgili bilginin nakledilmesine katkıda bulunan yüksek tabakaya mensup Arap ve Yahudilerden bir kolun Fransa ve İtalya'ya çekilmelerine sebep olmuştu. Acıklı, biraz da hikâyemsi şu birkaç hatırlatıcı özet bilgi ile Doğu ile Batı'nın birbirinin karşısında duran iki yekpare blok olarak kalmadığını göstermek amaçlanmaktadır. Bilâkis, nüfusun değişik kesimlerinin sürekli bir ilişkisi söz konusu idi. Dahası farklı dinlere mensup prens ve prensesler arasında önemli sayıda evliliklerin vukû bulduğunu da bilmekteyiz.¹⁰ IX. yüzyıl sonunda Navarre** tahtına geçen Fortun Garsias,*** İspanya Emevîlerinin en büyük halifesi III. Abdurrahman'ın dedesinin babası idi. Castille kralı VI. Alphonse halife kızı bir Arap ile evlenmişti. Yine dördüncü Şiî imamının hanımı Sâsânî, on ikinci imamının eşi ise Bizanslı idi.¹¹ Haçlı Seferi'nin en yoğun döneminde Aslan Yürekli Richard'ın Salâhaddîn Eyyûbî'nin kız kardeşi ile evleneceği tahayyül edilmiştir. Bütün bu örnekler o dönemde hâkim olan düşünce yapısını açık bir şekilde göstermektedir.

İslâm feodal Avrupa'ya ticaret yolları boyunca da tesirde bulunmuştur. Ticaret, özellikle hukukun ve gelişmenin etkin göstergesi idi. Oldukça liberal Müslüman mevzuatı yabancıların İslâm diyarına girişini, Müslümanların da İslâm toprakları dışına çıkışını kolaylaştırmaktaydı. İtalya, X ve XI. yüzyıldan itibaren entelektüel manada uyanışa geçerken yükselen hayat standardı, Doğu ürünleri için bir talep meydana

⁹ Kral olup zafer kazanması üzerine halifenin kızı ile evlenen VI. Alphonse'nin durumu gibi.

¹⁰ Bk. Evariste Levi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane* (3 cilt; Paris: Maisonneuve, 1950), I, 396.

¹¹ Seyyed H. Nasr, *Islam: Perspective et realities*, Çev. H. Cres, (Paris: Buchet/Chastel, 1975), s. 201-203.

getirmekteydi. İslâm ile Avrupa arasındaki temas İspanya, Salerno ve Sicilya üzerinden olduğu gibi Venedik, Cenova ve Pisa limanları vasıtasıyla da giderek artmaktaydı. Avrupalı tüccarlar her yıl sonbaharın başlarında ve ilkbaharın ortalarında, Doğu Akdeniz memleketlerinde aylarca kalıyorlar, böylece de İslâm ahlâkı ve gelenekleri ile yüz yüze geliyorlardı. Bütün bu faaliyetler uluslararası ticaret hukukunun özünün oluşmasına yol açmıştır. İslâm, büyük bir ticaret gücü olarak, “denizlerin serbestliği” prensibini benimsemiş idi. XII. yüzyıldan itibaren nehir trafiğinin serbest dolaşımı Orta Çağ Avrupa'sında kural hâline gelerek, ticarî anlaşmaların sayısını katlamıştır. Yabancıların şahsiyetine saygı prensibinin etkisi ve diplomatik dokunulmazlığın garanti edilmesi ile ilgili yapılanların, ticaret hürriyeti ile yakından alâkası bulunmaktaydı. Diplomatların öncüsü olan Avrupalı ticarî temsilciler, İslâm topraklarında Haçlı Seferleri döneminin sona ermesiyle mükemmel bir sisteme dönüşen Avrupalı konsoloslukların doğuşuna yol açmıştır.

İtalyanlar, Katalanlar ve Fransa'nın güneyinden gelen tüccarlar Doğu Akdeniz'deki İslâm topraklarında ilk konsoloslukları kuran kimselerdi.¹² Mısır ve Suriye sahillerine giden Fransız tüccarlarına garanti edilen “savaş zamanında dahi yabancı mülke saygı” kuralını, XIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde Marsilyalılar da aynen alarak kendi anayasalarında zikretmişlerdir.

Aslında yabancı ziyaretçi ve tüccarların korunması İslâm'ın doğuşundan itibaren Müslümanlarca hafife alınamayacak bir sorumluluk olarak telâkki edilmiştir. “Klâsik” hukuk teorisi oldukça gelişmiş¹³ ve sonunda İslâm hukukundan alınan uygulamalar ticarî antlaşmalara derç edilmiştir. Burada Floransa Cumhuriyeti ile Memlûk Sultanı Kaitbay¹⁴ arasında imzalanan 1489 tarihli antlaşmayı örnek olarak zikredebiliriz. Üç yıl süren müzakerelerden sonra imzalanan antlaşma, tarafları karşılıklı olarak yükümlülük altına sokan iki taraflı bir hukuk metni olmaktan ziyade, sultanın Mısır ve Suriye yönetimlerine yönelik talimatı şeklinde görünmektedir. Antlaşma, tüccarların korunması ve haklarının garanti altına alınması bir tarafa, gümrük vergilerini (% 14), idarî masrafları, tüccarların kendi aralarında temsilcilik kurmalarını, kredi ödeme usûllerini ihtiva etmekteydi. Dahası Memlûk toprakları veya denizleri üzerinde Floransalılar ile diğer milletler arasında çıkacak anlaşmazlıklarda sultanın arabuluculuk ihtimalini de içermekteydi. Avrupaî uygulamalardan kaynaklanan birtakım hukukî prensipleri yansıtırsa bile, 8 (6) maddesinde *Şer'î hukuka*, 18 ve 20 maddelerinde ise *hukûku's-şer'iyyeye* yapılan atıflar bu ticaret antlaşmasının İslam hukuku ve gelenekleri ile yakından irtibatını göstermektedir.

¹² Alexandre de Clerq ve C. De Vallat, *Guide pratique des Consulats* (5. bsk., 2 cilt; Paris: Pedone, 1898), I, 2 vd.

¹³ Majid Khadduri, *The Islamic Law of Nations*, Şeybânî'nin *Ebvâbu's-Siyer fî Ardi'l-Harb*'inin tercümesi (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966), s. 158-194. [Khadduri'nin bu çevirisi Şeybânî'nin *el-Asl* veya *el-Mebsût* unvanlı eserinin *Ebvâbu's-Siyer...* başlıklı bölümünün çevirisidir ki, eserin sadece bir bölümünü teşkil etmektedir. Khadduri aynı eseri *el-Kânûnu'd-Devliyyü'l-İslâm*, ed-Dâru'l-Müttehede li'n-Neşr, Beyrut, 1975, unvanıyla Arapça olarak da yayınlamıştır. (Çeviren)]

¹⁴ John Wansbrough, “A Mamluk Commercial Treaty Concluded with the Republic of Florence, 894/1489”, Ed. S. M. Stern, *Documents from Islamic Chanceries*, Oriental Studies III (Oxford: B. Cassirer, 1965), s. 39-79.

Müslümanların hâkimiyetindeki Doğu Akdeniz’le olan ticarî ilişkilerdeki uygulamalar sadece uluslararası antlaşmaların imzalanmasını değil aynı zamanda Batı Avrupa ile olan ilişkilerde geleneklerin ve kanunların gelişmesini de sağlamıştır. Gerçekten de bir kısmı ta XI. yüzyıldan beri var olan gelenek ve kuralları kanunlaştırma hareketi, 1340’ta “deniz konsolosluğu”nun ortaya çıktığı İberya Yarımadası’ndan neşet etmiştir. Barcelona’da şekillenen kanunlar, “kargonun ve geminin yükümlülükleri birbirini etkilemez” denilmek suretiyle,¹⁵ XIX. yüzyılda Kırım Savaşı’ndan sonra da teyit edilmiş bulunan savaş esnasındaki deniz ticaretinin kurallarını bile tanımlamaktaydı.

Deniz konsolosluğu deniz hukukunun iki önemli konusuyla ilgiliydi. Birincisi, genel olarak kabul edilmiş olan deniz ve ticaret gümrüğü, diğeri ise resmî korsanlık, silâhlı deniz seferleri, konvoylar, deniz sigortası, karşılıklı alım satım faturaları ve diğere hususlarla alâkalıydı.¹⁶ Bu hukuk, deniz konsoloslarının kanunî yetkilerini ve onların seçilme prosedürünü belirlemiş; ayrıca değişik ülkelere mensup gemi komutanları, tüccarlar ve gemi sahiplerinin gerek haklarını, gerekse birbirleri ile olan ilişkilerinde ve anlaşmazlıklarındaki sorumluluklarını düzenleyen gelenek ve kuralların kanunlaşmış şekli olarak, erken dönem uluslararası hukuka büyük katkı sağlamıştır. Yapılacak birazcık detaylı araştırma, “deniz konsolosluğu”nun dış tesire ve Müslüman hâkimiyetine açık bir bölgede ortaya çıkıp gelişmesinin hiç de öyle tesadüfî olmadığını açıkça ortaya koyacaktır.

Avrupa’nın, İslâm kültürünün etkisine en çok maruz kaldığı bu kesiminde ortaya çıkmış bulunan klâsik İslâm hukuku ve uygulamaları ile yakından ilintili böyle bir mevzuatın sadece tesadüf olduğu sonucuna varmak hakkaniyete aykırı olacaktır. Meşhur Katalonyalı tüccarlar, kısa zamanda Venedik, Cenova ve Pisalı tüccarların ticarî rekabetiyle karşı karşıya kalmışlardı. Haçlı Seferleri’nin sona ermesi ve Arap deniz gücünün kırılmasından sonra, Doğu Akdeniz limanlarında ticaret daha da canlılık kazanmıştı. Bunun da ötesinde XV. yüzyılın sonlarına kadar ticaret yollarının çoğunluğu Müslüman topraklarından geçmekteydi. Doğu ile Batı arasındaki ilişkiler sadece uzak diyarların ticaret mallarını getirmemiş; ayrıca seyahatleri daha az tehlikeli kılan ve Arap limanlarındaki ticarî uygulamalarla ilgili kuralların yayılmasını sağlayan denizcilik bilgilerini ve denizcilikle ilgili araçları¹⁷ da getirmişti. Ticaret şehirlerindeki mevzuattan oluşan kanun külliyatları (*corpus juris*), kralların emirleri, arabulucu mahkemelerin kararları, tüccarların geleneksel uygulamaları ve esnaf birlikleri¹⁸ IX. yüzyıldan itibaren, giderek artan bir nispetle genel kabule mazhar olmuştu. XIII. yüzyılda IX. Louis, Filistin’den döner dönmez deniz işleri ve ticareti ile ilgili kanunları uygulamaya koymuştu. Kanun yapma yönündeki hareket genellikle Batı’nın ticaretle uğraşan ülkelerinde ortaya çıkmaktaydı. Yine de kanunlaştırma hareketleriyle ilgili olarak Akdeniz’le olan ilişkilere ve kazanılan tecrübelerle daima atıfta bulunulabilecektir.

¹⁵ Julius Stone, *Legal Control of International Conflict*, (Sydney: Maitland, 1959), s. 457 vd.

¹⁶ Stanley S. Jados, *Consulate of the Sea and Related Documents* (Alabama: University Press, 1975).

¹⁷ Mohamed Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century* (2. bsk. Cairo: National Publication, 1966).

¹⁸ Massignon, Batı Avrupa’daki “esnaf birlikleri”nin meydana getirilişinde Müslümanların yaptığı etkiyi göstermiştir. Konunun ayrıntılarına girmek bu makalenin sınırlarını aşacaktır.

İslâm kültürünün Batı'ya barışçı yollardan tesiri ile ilgili şu satırları sona erdirebilmek için Yahudilerin ifa ettikleri rolü de kayda geçmek gerekir. Bunların tarihi çok net olmasa da kültür etkileşimindeki aracılıkları dikkate değerdir. Yahudiler bu kültür etkileşiminin dolaylı ya da dolaysız mutlak vasıtaları idi; Araplara ait çalışmaları tercüme ve yaymalarının yanında, İslâm anlayışı ile döllenen Yahudi hümanizmini Batı'ya nakletmelerinden önce, İslâm'ın zorlaması ile bir reform hareketinin içine girmiş olmaları sebebiyle ikinci dereceden bir rol de ifa etmişlerdir. Yahudiliğin klâsik öğretileri, entelektüel spekülasyonları besleyen metafizik kurallardan ziyade somut aksiyon kaidelerini sunmaktaydı. Kendi olağan içe dönüklüklerinden sıyrılma anlamına gelen Yahudi uyanışı, doğrudan ve içten içe İslâm tarafından tahrik edilmiştir. Fetihler ve İslâmlaştırma hareketleri Yahudilerin hürriyetlerine kavuşmalarına ve kırsal alanlardan şehirlere inerek homojen topluluklar içinde gruplaşmalarına yol açmıştır. Bunun sonucunda ise gerçek bir orta sınıf inkılâbı meydana gelmiştir.¹⁹

Fikir alanında kuvvetli bir ferdiyetçi karakter gösteren Karaî Reform Hareketi^{*} VIII. yüzyılda, Müslüman filozofların özgür arabuluculuk (*free arbitration*) hakkında yaptıkları tartışmalardan ortaya çıkan argümanlardan da geniş ölçüde istifade etmek suretiyle gelişmiştir. Elde ettikleri pozisyon yeni bir Yahudi liberalizminin ve insan kudretine inanmış tenkitçi hümanizmin yeşerip gelişmesine yol açmıştır. Karaî ve Mu'tezilî fikirler öylesine benzerlik arz etmektedir ki, gruplardan birisinin çalışmaları diğeri ile alâkalıymış gibi kabul görebilmektedir.²⁰ IX. yüzyılda Mısır'daki Ortodoks Yahudiliği tarafından İslâm'dan alınarak kabul edilen ve sindirilen fikirler, Maimonidelere^{*} atfedilen yeni bir akılcı felsefe okulunun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Yahudi düşüncesi kendisini etkileyen ve körükleyen Müslüman Arap muhtevadan ayrıştırıldığı takdirde, onun Avrupa medeniyetine yapmış olduğu tesir gerçek manada anlaşılabilir. Yahudi reformu bakımından kesin öneme sahip Arap tesiri, İslâm felsefesinde olduğu gibi ilâhî vahiy ve akıl arasını telife büyük ilgi duyan Yahudi düşüncesi üzerinde kendini sürekli hissettirmiştir. Dolayısıyla Yahudi Felsefesi, varlığını tamamıyla XIV ve XV. yüzyıllarda Araplardan aldıkları tartışma konuları ve argümanlarla sürdürmüştür diyebiliriz.²¹

KÜLTÜR AKIŞI

Nadiren meydana gelen özel ve münferit öğeleri kısaca özetledikten sonra, Haçlı Seferleri'ne geçmeden İslâm kültürünün yayıldığı üç aslî merkeze daha dikkatle eğilmemiz gerekmektedir. İslâm'la Orta Çağ Avrupası'nın asıl temas noktaları, Sicilya ve İtalya'nın güney bölgeleri ile buralardaki limanlar ve Batı uluslararası hukukunun ilk oluşmaya başladığı yer olan İspanya'dır. İspanya ve Sicilya'nın geri alınmasından sonra bu iki bölge, öncelikli önemi haiz ortak bir görüntü sergilemiştir: Bu görüntü, galip Hıristiyanlarla tebaa durumundaki Müslümanların, en azından bir süre için bile olsa bir arada yaşamalarıdır. Askerî alandaki yenilgiyle birlikte Müslümanlar bütün

¹⁹ S. D. Goitein, *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages* (5. bsk. New York: Schoecken Books, 1978), s. 89 vd.

²⁰ Jacob B. Agus, *L'evolution de la pensee juive des temps bibliques au debut de l'ere moderne* (Paris: Payot, 1961), s. 183-184.

²¹ Alfred Guillaume, "Philosophy and Theology", Arnold, *Legacy*, s. 268.

kültürel hazinelerini de Batı'ya vermiştir. İslâm kültürünün bu şekilde gerçekleştirdiği bindirme, hem bilgi ve hem de tekniğin yayılmasına vesile olmuştur. İberya Yarımadası'nda yedi yüzyıl devam eden İslâm hâkimiyetinin, sadece verimli bir tesir meydana getirmekle kalmayıp, daha ziyade bütün bir kıtaya yayılacak entelektüel ve sosyal bir potansiyel meydana getirdiğini tarihçiler kabul etmektedir.

İspanya, özellikle felsefe alanında, kendisinin de birtakım orijinal formüllerle katkıda bulunduğu Doğu doğumlu bu kültürün yayılması hususunda “köprübaşı” görevi gördüğüne dair ayrıcalığını kabul etmektedir. Değişik merkezlerde verilen öğretileri dinlemek için Avrupalı öğrenci kitleleri²² sürekli Pireneleri aşmaktaydı. Bu yönden Kordoba IX. ve X. yüzyıllarda Avrupa'nın en verimli şehriydi. XIII. yüzyıl başlarında Kordoba'nın yıkılması Toledo'yu İspanya'nın en önde gelen entelektüel merkezi hâline getirmiştir ki aslında Toledo, 1085'te Hıristiyanlar tarafından zapt edilinceye kadar zaten bu özelliğe sahipti. Oryantal çalışmaların Lâtince'ye çevrildiği bir merkez olarak Kordoba, Müslüman ve Hıristiyan kültürlerinin en esaslı temas noktasını teşkil etmiştir. Dil ve kültür yönünden Arap olsalar bile Hıristiyanlıklarını koruyan İspanyol Mozarapların²³ varlığı ve Arapça'nın Lâtin orijinli lehçelerle yan yana bulunuşu medeniyet akışını kolaylaştırmıştır.²³

IX. Alphonse'nin “Wise One-Bilge” isimli çalışması bu bağlamda oldukça önemlidir. Kendisi İslâm medeniyetine gerçekten vâkıf birisi olarak, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Arapça kaynaklardan derlenen etkileyici sayıdaki ciltlerden meydana gelen çalışmaların da öncüsü idi. O, elde edilebilen dokümanların büyük ekseriyetini yerel lisana çevirmiş ve bir de muazzam rasathane kurmuştu. Uluslararası hukuku oluşturacak bilgileri bir araya getirmesiyle tanınan Salamanca Üniversitesi'ni de o kurmuştur. Yine Avrupa'nın sistemli ilk hukuk kitabı olan *Las Siete Partidas*'²⁴ da şekillendirmiştir. Bu kitap, medenî, kamu ve kilise hukuku ile politik ve dış ilişkilerle alakalı prosedürel kuralların karışımından meydana gelmekteydi. Kitap, IX. Alphonse'un ülkesinin birliğini sağlama ve mutlakiyet rejimini empoze etme arzusunu teyit etmektedir. Söz konusu kitap kısa zamanda otorite olmuş ve örf-âdet hukuku hâline gelmiştir.

İkinci *Partida* askerî ihtilâflarla alakalıdır. Bu konu, aslında 1280 yıllarında Müslüman İspanya'da *vilâyet* -ki yüzyıllarca daha eski Müslüman savaş kanunlarını sıralayan bir metindir- ismiyle uygulanmıştır. Bu kanunlar, çocukların, yaşlıların, kadınların ve akıl hastalarının, politik temsilcilerin ve eman ihtiyacı içinde bulunanların korunması ile ilgili; bâtıl inançları, ihaneti ve sadakatsizliği yasaklayan emirleri içermektedir.

Eserin giriş kısmında *Las Siete Partidas*'ın “Hıristiyan azizlerinin ve antik çağlardaki bilgelerin söyledikleri sözler”den derlendiği belirtilmekte ise de gerçekte, hem şekil ve hem de içerik bakımından İslâm hukukunun doğrudan doğruya uyarlamasıdır.

²² Bunlardan biri de Gerbert adlı Auvergnand rahibidir ki Sylvester II ismini alarak 999-1003 yılları arasında papalık yapmıştır.

²³ Levi-Provençal, *Espagne*, I, 76.

²⁴ *Las Siete Partidas* del Sabio Rey Don Alonso el IX, Lâtince tahkikli ed. Gregorio Lopez (3 cilt; Madrid-Leon Amarita-1829; Eski Kastilyanca 1555 nüshasından bsk.), I, 399-702. (*Las Siete Partidas* “Yedi Hukuk Kitabı” anlamına gelmektedir. Çeviren)

dan ibarettir. Eser, kralın Tanrı'ya, ailesine ve halkına karşı haklarını ve vazifelerini kazustik bir üslûpta düzenlemiştir. Eser "adil" savaş, askerî teşkilâtlanma ve silâhlı çatışmalarda başvurulacak kural ve uygulamaların meşruiyeti ile ilgili kanaatleri de içermektedir. Eserin temel muhtevası Müslümanların siyer kitaplarını hatırlatmaktadır. Birkaç örnek bunun böyle olduğunu göstermeye yeterlidir: *Cavalgada* olarak ifade edilen *ghazzia* (*gazve*: fetih) taktikleri de dahil, İspanyol askerî kurumları Müslümanlarınkinden kopya edilmiştir. Sınır muhafız birlikleri (XXII. Bölüm), *almogavares* (sınır muhafızları anlamına gelen *el-mucâvirûn* kelimesinden gelmez), kurulmuş ve bunlara askerî ve dinî karakterli bir kurum olan ribatlarda* görev yapan Müslüman askerlerin vazifelerinin aynısı yüklenmişti. Savaş esnasında bir özel asker tarafından satın alınan hayvanların, silâh ve eşyanın kıymet takdiri, herhangi bir kayıp söz konusu olduğunda tazmin edilebilmeleri için kurallara bağlanmıştı.²⁵ Son fakat aynı derecede önemli bir husus da ordu komutanlarına verilen unvanın Arapça kökenli olmasıydı: *Almucadem* (ön safta bulunan anlamında *el-mukaddemden* gelmez.)

Ganimet taksimi ile alâkalı bütün bir bölüm (34 maddelik XXVI. Bölüm) Kur'ânî kurallar ile VIII. ve IX. yüzyılda İslâm dünyasında yaşanan hukuk tartışmalarının sonucu ortaya çıkan kanunları yinelemektedir. *Postliminium* hakkının gözetilmesinin yanında ganimetin beşte birinin hükümdar için ayrılması örnek olarak verilebilir. *Postliminium*, ganimet malının götürüldüğü yere ulaşmadan tekrar ele geçirilmesi hâlinde ilk sahibine ait olduğunu ifade etmektedir.

XXX. bölüm savaş esirlerine yapılacak muamele ve bunların fidyelerini detaylarıyla anlatmaktadır. *Alfaqueqe* (Arapça *el-fakîk*, fide ödeyici kelimesinden gelmiştir.) olarak isimlendirilen resmî görevliye, arabuluculuk yapma ve düşmanın ya da Müslümanların elinde bulunan esirlerin fidyelerini ödeme yetkisi verilirdi. Son olarak, Yedinci *Partida*'da, Müslümanların eman uygulamalarının açık bir kopyası ya da doğrudan tercümesi olan, yabancı veya kâfir elçilerin güvenliği ile alâkalı kurallar bulunmaktadır. *Las Sieta Partidas*'ın modern Batı uluslararası hukukunun doğuşunda oynadığı rol uzmanlar tarafından kabul edilmektedir. Ancak *Las Sieta Partidas*'ın doğrudan ve açık bir şekilde Müslümanların hukuk ve örfünden aldığı tesirler ise hâlâ gün ışığına çıkarılmayı beklemektedir.

Grenada'nın 1492 yılında geri alınmasının ardından Müslümanlara yapılan baskı ve İslâm'ın yasaklanması, 850 yıllık Arap-Müslüman medeniyetinin İspanya'da bıraktığı derin izleri silememiştir. Bu medeniyet, hem bilimsel ve hem de sanatsal olmak üzere entelektüel faaliyetlerin bütün alanlarında varlığını koruyarak Batı'yı etkilemeye devam etmiştir. V. Charles, hümanizm ve Rönesans'ın iki merkezi İtalya ve Hollanda'da, ayrıca Avusturya ve Belçika'da politik üstünlüğünü kabul ettirdikten sonra Batı'daki entelektüel hareketleri desteklemek suretiyle, muhtemelen bu medeniyetin bütün Avrupa'ya yayılmasına vesile olmuştur.²⁶

İspanya gibi Sicilya da Norman zaferiyle birlikte üst üste binmiş medeniyet fenomenini tecrübe etmiştir. Ancak İslâm mirası burada, İspanya'dakinden daha az

²⁵ Bunlar aynı zamanda Kudüs'teki Lâtin Krallığı'nın da uygulamaları idi. Bk. Ernest Nys: *Etudes de droit international et de droit politique* (3 cilt; Brussels: Castaigne, 1896), I, 84.

²⁶ Henri Hauser, *La preponderance espagnole, 1559-1660* (3. bsk. Paris: 1973) Pierre Chaunu'nun önsözüyle.

yaygın olmasına rağmen, her iki kültür aynı anda bir arada geliştiği için buradaki tecrübe farklılık göstermektedir. İspanya'nın Castile şehrinden IX. Alphonse'dan iki asır sonra Hohenstauffenli II. Frederic Sicilya'nın Müslüman mirasından geniş ölçüde yararlanmıştı. II. Frederic politik bir uzlaşma sağlamak için teğebbüste bulunmuş ve kültürel birlikteliği sağlamıştır. 1224'te, Arapça'dan tercüme edilmiş pek çok kitaptan meydana gelen zengin bir kütüphaneye de sahip bulunan Naples Üniversitesi'ni o kurmuştur. Thomas Aquinas onun talebelerinden biri olarak kabul edilir. Frederic, her şeyden öte devlet organizasyonu alanında "ilk modern hükümdar" olarak değerlendirilmektedir; o aslında Arap metotlarını kopya eden bir yenilikçiydi. Bunlar arasında ordunun teşkilâtlandırılması, dolaylı ve dolaysız vergilendirme, gümrük vergileri ve madenler ile bir kısım maddelerin devlet tekelinde kalması ile ilgili uygulamalar bulunmaktadır. İslâm hukukunca IX. ve X. yüzyıldan itibaren bilinen bu uygulamalar bütün Avrupa için birer model hâline gelmiştir.²⁷

ŞİDDETİN ÖTESİ

Haçlı Seferleri, Doğu ve Batı arasında politika ile dinin karışımı acımasız çatışmalardan ibaretti.²⁸ Savaşlara varan düşmanlıklar kuvvetli bir kültür etkileşimine izin vermiyordu. Anlaşmazlıklar ve ideolojik farklılıklar diyaloga imkân tanımayacak kadar çok ve belirgindi. Yine de Avrupalıların doğudaki zihni şekillenmesinin savaş taktiklerinde, askerî mimaride ve hasmane ilişkilerin düzenlenmesindeki etkisi şüphe götürmez bir gerçektir. Arap entelektüel tabakadan kopan Filistin'deki Franklar*, tarım, ticaret ve halk sağlığı teşkilâtlanması da dahil bazı alanlarda çok da bilimsel ve metafizik olmayan malzeme ve teknikleri dahi toplamışlardı. Avrupa savaş hukuku üzerinde meydana gelen tesir, şövalyelerin şahsî uygulamalarının yanında işitip ya da görerek elde ettikleri bilgilerle bölgeden bölgeye naklolunmuştu. Bu tecrübeler, şiddet uygulamaları ile birlikte belli seviyede hoşgörü ruhu, anlama ve kavrama kabiliyeti ve hatta birbirine düşman taraflar arasında arkadaşlıkların ortaya çıkmasıyla mümkün hâle gelmiştir. Filistin ve Suriye'deki Franklar, bütün alanlarda Müslümanları taklit etmekteydiler.²⁹ Franklar, kilisenin tel'in ve bütün yasaklamalarına rağmen yaralarını tedavi ettirmek için Müslümanların kamplarına gidiyorlardı. Ayrıca herhangi bir istihza ya da üstünlük alâmeti göstermeksizin, Müslüman doktorlar da karşı kamplara gidiyor ve yaralı Frankları tedavi ediyorlardı.³⁰ Burada ayrıca, Haçlı işgal güçleri ile Müslümanlar arasında arabuluculuk görevini üstlenen Hıristiyan Arapların rolünü de zikretmek uygun olacaktır. Bunların, karşı tarafla gerçekleştirdikleri evlilikler vasıtasıyla kolonicilerin asimile edilmesine yaptıkları katkı oldukça önemlidir.

Bu türden karşılıklı temas; Haçlı askerleri, özellikle de onların liderleri arasında esaretten kurtarma ve bireysel özgürlük gibi Batı vicdanına aktarılacak mefhumlara olan arzuyu harekete geçirmiştir. Avrupalılar, ayrıca nezih Müslüman toplumuyla

²⁷ Hunke, *Soleil d'Allah*, s. 285 vd.

²⁸ Aziz S. Atiya, *Crusade, Commerce and Culture* (New York: 1966).

²⁹ Örneğin Müslümanlara ait özdeyişlerin altın üzerine basılması ve domuz eti yemekten sakınmanın teşvik edilmesi gibi.

³⁰ Philip K. Hitti, *Memoirs of Arab-Syrian Gentleman: Translation of the Memoirs of Usamah ibn-Mungidh* (Kitab Al-I'tibar) (Beirut: Khayats, 1964), s. 213 vd.

temasları esnasında, şövalyelik ruhunu da keşfetmişlerdi. Selâhaddîn kısa zaman içinde Hıristiyan literatüründe göklere çıkarılmıştır. Filistin'de doğan Franklar bu ruh ile o derecede doluydular ki, Filistin'e henüz ulaşan Haçlı askerleri bunları Hıristiyan kabul etmekle birlikte, İslâm içinde asimile edilmiş potansiyel hainler olarak görmek gibi bir yanlışlığa düşmüşlerdi. Buna karşılık Franklar de yeni gelenleri tehlikeli fanatikler olarak değerlendirmekteydiler.³¹ Batı'daki savaş hukukunun şekillenmesinde ve şövalyeliğin yerleşmesinde böylesine ruhsal ve popüler bir atmosfer etkisiz kalamazdı.

KİLİSENİN ROLÜ

Uluslararası hukukun tekâmülüne tesir eden fikirlerin tuttuğu ana yol kiliseden geçmiştir. Orta Çağ Avrupası'nın en güçlü kurumu olarak savunma pozisyonunda kalan kilise, İslâm hümanizminin yayılmasına engel olamamıştır. Aslında kilise, daha iyi mücadele edebilmek için Müslümanların politik yapısını, felsefi teorilerini ve hukukî kurumlarını öğrenmek zorunda kalmıştır. Kilisenin asıl gücü, barbar istilâlarında sadece kendisine hakk-ı hayat tanınmış olmasından kaynaklanmaktaydı. XII. yüzyılda kilise karşı konulamaz bir güce sahip idi ve Clunyli Benedictineler³² tarafından finanse edilen bir reform hareketinin başlangıç aşamasında bulunmaktaydı. Kilise, bütün devletlerin üstünde birleştirici bir vazife görmekte, kişinin şerefi üzerine verdiği söze saygı gösterilmesi ve savaş hâlinde sivillerin korunması gibi prensiplerin yaygınlaşması için çaba sarf etmekteydi. Ayrıca derebeylerinin çekişmesinde arabuluculuk yapmaktaydı. Kilise bugünkü terimsel anlamıyla bir uluslararası hukuk oluşturmamış olsa dahi yine de bu alanda daha sonra meydana gelecek gelişmelerin tohumlarını saçmıştı.

O dönemdeki manastır ve papazların ruhanî ve entelektüel tesirlerinin yoğunluğunun boyutunu bugün tespit etmek oldukça zor görünmektedir.³³ Pratikte özellikle kültür emanetçisi konumunda bulunan kilise, meydana gelen tesirleri asimile etmek ve yenilikleri meşrulaştırarak toplumun bütün katmanlarına kabul ettirmek zorunda kalmıştır.³⁴ Kilise değişik kanallardan İslam hakkında sürekli bir bilgi akışı elde etmekteydi. Manastırlar, Arap dünyasına seyahat eden ve buralardan gelen seyyahlar, öğrenciler, bilim adamları, hacılar ve askerler için sık sık istirahat mekânları olarak hizmet vermekteydi. Compostella'da St. John'u ziyarete giden hacıların güzergâhında bulunan ve İspanya ile Fransa arasında bir kavşak noktası olan Cluny, bu vazifeyi ifada özellikle önemli bir yer, Benedictine tarikatı ise Orta Çağ'ın en zengin ve en itibarlı tarikatıydı. Bu tarikatın hoşgörüsüz ve saldırgan yayılmacılığına rağmen, pek çok İspanyol keşişinin yurdu konumunda olan Cluny bütün bir XII. yüzyıl boyunca Müslüman Arap kültürünün yayılmasına aktif katkı sağlamıştır. Peter the Venerable 1141 yılında ilk defa Kur'an'ın tercüme edilmesi emrini vermiştir.

³¹ Rene Grousset, *L'épopée des Croisades* (Paris: Plon, 1957), s. 199.

³² Bunların manastırlarından birisinin Müslüman İspanya'ya açıldığını hatırlamamız gerekir. [Benedictineler, St. Benedict'i (480- 543) önder edinen ve Siyah Keşişler olarak da bilinen Hıristiyan tarikatıdır. Tarikat St. Benedict hayatta iken on dört ayrı yerde manastıra sahip bulunmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde Avrupa genelinde yüzlerce manastıra ve binlerce keşişe sahip olmuştur. (Çeviren)]

³³ Romano Guardini, *La fin des temps modernes*, çev. Jeanne Ancelet-Hustache (Paris: Seuil, 1952), s. 32-33.

³⁴ Büyük filozofların ve İslâm bilginlerinin isimlerinin Lâtinleşmiş bir şekilde Batı'ya geçişi, bunların daha Rönesans'tan önce tanınıyor olmalarını ispat etmesinin yanında, kültürel yayılmanın bir sonucu olarak bunların Hıristiyan din adamları üzerinde tesir bıraktıklarını da var saymamıza yol açmaktadır.

Mendicant* tarikatı da fikirlerin yayılmasında rol oynamıştır. Dominican ve Franciscanlar³⁵ üniversite profesörü, filozof, bilim adamı ve misyoner olmuşlar, ayrıca İslâm ile Hıristiyanlık arasındaki savaşlarda insanî gayelerle faaliyetlerde bulunmuşlardır. Her tarikat birer toplantı yeri ve Doğu'dan elde edilen tesiri nakilde aracıydı. XIV. ve XV. yüzyıllarda bu tarikatlar üniversitelerin canlanmasına katkıda buldukları için, öğretileri ile halk kitleleri ve elit tabaka arasında büyük bir sosyal değişme arzusu meydana getirmiştir. Dominicanların Batı'da yaptığı tesir oldukça önemlidir. Birkaç ismi sıralamak bu konuda ikna edici olacaktır: Thomas Aquinas, Roland of Cremona, Vincent De Beauvais, Albert le Grand ve daha sonra Vittoria.³⁶ Bu tarikat İslâm'a karşı diğerlerinden daha içten bir alâka duymaktaydı ve önce Filistin'de ve daha sonra İspanya'da Arap dil okulları açmıştı. Raymond Marti (Katalan), Tripolili William (Doğulu bir Hıristiyan) ve Ricoldo di Montecroce (Florentin) Avrupa'da Müslüman Arap medeniyetinin tanınmasına katkıda bulunmuşlardı. Bu listedeki son isim Ricaldo, İslâm'a karşı beslediği kine rağmen, takdire şayan bilgisi ve Müslümanlara olan sempatisi sebebiyle özellikle önemlidir.

Savaşçı iki dinî tarikat olan Templar ve Hospitaler'in³⁷ yaptığı etkilerin de tam olarak anlaşılması gerekmektedir. Bunlar, muhtemelen XII. yüzyılın başlarında daha önce zikredilmiş bulunan ve bir Müslüman teşkilâtı olan ribatlardan esinlenerek kurulmuştur. Bunların saf misyonerlik faaliyetleri Batı ile Batı'nın kendisinden her şeyi almak zorunda kaldığı Doğu arasında yapmacık bir diyalogun başlamasında da etkili olmuştur. Anlaşılan odur ki, kilise İslâm ile daha iyi mücadele edebilmek için Müslüman Arap medeniyetini öğrenme gayreti içine girmişti.

FELSEFE VE DÜNYA ANLAYIŞI

Tektanrıci inanç söylemleri bir tarafa bırakılacak olursa, İslâm ve Hıristiyanlık birbirlerine entelektüel bakımdan XIII. yüzyılda olduğundan daha yakın hiç olmamışlardı. Arapların bilim ve felsefesi, bütünüyle Avrupa'ya nakledilmiş ve elit tabaka arasındaki saf dindarlığı alt etmeye başlayan eleştirel ruhu, şüphecilik ve bilimsel tavrı cesaretlendirmişti. İş, finans ve yargıyla ilgili mevzuatta bir inkılâbın gerçekleştiği kamu yönetimi alanında belirgin değişiklikler meydana gelmişti.

Daha âri olan İslâm medeniyetinin imajı günlük hayatta Orta Çağ Avrupalısının düşüncelerini beslemekteydi. XII. yüzyıldan itibaren halk edebiyatı daha serbest bir şekil almış ve daha anlamlı bir görünüm kazanmıştı. Daha da insanî bir hâle gelmişti.³⁸ Güney Fransa'da birden ortaya çıktıktan sonra Avrupa'yı baştan başa dolaşan gezgin şairlerin yeni şiirleri şövalyelik ruhunu ve temiz aşkı konu alan romantizmi ortaya çıkarmıştı.

³⁵ İslâm'ın tanınmasına bunların sağladığı katkı için Bk. Joseph Henninger, "Sur la contribution des missionnaires a la connaissance de l'Islam surtout pendant le moyen âge", *Nouvelle revue de sciences missionnaires* (Fribourg), IX (1953), 161-185, özellikle s. 174 vd.

³⁶ Diğerleriyle birlikte St. Bonaventure, Robert Grossetete, Raymond Lull, Duns Scotius ve Bacon Franciscanlara örnek olarak sayılabilir.

³⁷ Bunların haleflerini de dikkate almak gerekir. Bk. Leon Gorny, *Croises et Templiers* (Paris: Andre Bonne, 1974). [Hospitaler bir şövalye tarikatı olup, yaralı ya da hasta askerlerle ve hacılarıyla ilgilenmek maksadıyla 1042'de Kudüs'te bir hastane kurmuşlardır. (Çeviren)]

³⁸ Bk. Henri-Paul Eydoux, *Saint Louis et son temps* (Paris: Larousse, 1971) s. 154 vd.

Arapların tesiri tecrübî bilimlerde ve felsefede çok daha bariz idi. Bilim adamlarını ve bunların buluşlarını sıralamak bu yazının sınırlarını aşacaktır. İslâm felsefesinin esaslı katkısı, Helenistik geleneklerle dinsel tektanrıcılık arasında sağladığı uyumda gerçekleşmişti. Aristo ve onun en önemli şârihi İbn Rüşd, hukuk, şehir, insan ve politika üzerine yapılan tartışmalara ilham vererek Avrupa üniversitelerine nüfuz etmişlerdi. Antik düşünceyi yayma bir tarafa, o dönemde Batı hukukunun şekillenmesinde meydana getirdiği tesiri de göz önünde bulundurarak, İslâm'ın hukuk ile ahlâk arasında bir ilişkinin var olduğu fikrini takdim etmiş olduğunu var sayabiliriz. Bir başka ifadeyle, hukuk normları ile ahlâk kurallarının karşılıklı ilişkisinden ve karışımından söz edebiliriz. İslâmî tesir, dolaylı vasıtalarla, teorik anlamda insan eşitliği inancını yeniden kuvvetlendirmişti. Filozoflar da kurumların alt yapısını hazırlamışlardı. Genellikle İslâm topraklarında görülen veya işitilenlerle gelişen doktrin, özellikle uluslararası hukukun tekâmülüne öncülük etmişti. İslâm düşüncesi tarihsel realiteye sirayet etmiş ve tecrit edilen ve hatta kimi zaman tesadüfen ortaya çıkan kurumları şekillendirmişti; bu kurumlar zaman içinde daha da açığa çıkan kuralları vasıtasıyla ahenkli normatif bir sistem oluşturmaya başlamışlardı.

Müslümanların bilimsel katkıları, düşünce dünyasıyla da olan bağlantısından dolayı hümanizmin gelişmesinde büyük rol oynamıştı.³⁹ Öğrenme ve bilme arzusu, sınırları ve yasakları geri plâna atmakta, insanlar kendilerini tanımaya ve anlamaya, dolayısıyla da geleneklerin yükünden kendilerini kurtarmaya gayret etmekteydi. Hukuk, güvenliğe duyulan ihtiyaç ile sosyal ve insanî ilişkilerdeki öngörünün dışında geliyordu. İnsanlar, bireyi ön plâna çıkartarak kilise ve diğer politik kurumların yetkisini sorgulamaktaydı. Devlet mefhumu, bir taraftan imparatorluk ve kiliseden bağımsızlaşma olgusuyla, diğer taraftan da bununla eş zamanlı olarak feodal sistemin merkezindeki sorumluluklar piramidinin baskısıyla devamlı geliştirilmekteydi. İkili güç sistemine karşı konularak, politik ve hukukî problemlere yeni bir anlayış ile yani "birey ile hükümet arasındaki ilişkiler" tarzı bir yaklaşımla tavır alınmıştı. Fert, hukuk vasıtasıyla bireysel değer ve sorumluluğunu belirleyecek sosyal şartları oluşturmaya çalışarak, kendisini hür bir şahsiyet olarak ilân etti. İlk "hukukî inkılâp" özellikle Avrupa'da, Doğu ile Batı'nın entelektüel yönden kendilerini birbirlerine daha yakın buldukları bir dönemde, XIII. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Örf ve âdetlere dayalı hukukun belli başlı kuralları bütünleyici gelenekler hâline gelmekte ve buna paralel olarak da bir yasama hareketi kendisini hissettirmekteydi. (Artık) hukuk ruhu doğmuştu. Bu doğum, devletler tarafından şekillenme sürecinde icbar edilen pratik zorunluluklar ile o dönemde ortaya çıkan ruhun birleşmesinden meydana gelen bir doğumdu. Elbette bu gelişmelerin İtalya'da ortaya çıkışı tesadüfi değildi. Naples Üniversitesi hukuk ve adalet alanında ortaya çıkan resmî ihtiyaçları karşılamak üzere kurulmuştu. Hukuk ve yönetimle alâkalı pek çok akademik eser Arapça metinlerden İtalyanca'ya tercüme edilmiş ve o günün geleneğine göre profesörler tarafından bir üniversiteden diğerine aktarılmış veya tarikatlar vasıtasıyla Avrupa'ya yayılmıştı. Bu tarikatlar, genel anlamda üniversite öğretimini ve özellikle de

³⁹ Guardini, *Temps modernes*, s. 35 vd. Müellif hem hümanist eleştirinin, hem de deneysel bilimin aynı kaynaklardan çıktığını göstermektedir.

hukuk derslerini tekellerinde tutuyorlardı. Dolayısıyla İtalya'da da Avrupa'nın dört bir tarafından öğrencilerin akın ettiği Bologna'da didaktik hukuk öğretimi, en berrak görüntüsünü arz ediyordu.

Bütün bunların ötesinde, İslâm hukukunun yüksek ahlâkî standardı Orta Çağ Avrupası'nı hayran bırakıyor ve daha saf bir hukukî düşüncenin gelişmesini teşvik ediyordu. İşin bu yönü, adli yönetimle de örneklendirildiği gibi Müslümanların tesirinin en çok devamlılık arz eden unsuruydu. Haçlı Seferleri'ne kadar Batı'da tanrısal yargılama usullerini de içeren hukukî prosedür, kaynar su ya da düello, kişinin kızgın demirle dağlanması veya kızgın yağla yakılması gibi acılı tecrübelerden meydana gelmekteydi ki, şayet sağ kalmayı başarabilirse suçlu olmadığı ilân edilirdi. Bunun tam tersine, iki anlayış arasında nasıl bir fark olduğunu göstermek için VII. yüzyılda Hz. Ömer tarafından kadınlara verilen talimatı zikretmek yeterli olacaktır: "Yalnızca delillere göre karar ver; zayıflara nazik davran ki, kendilerini serbestçe ve korkmadan savunabilsinler. Tarafları uzlaştırmaya çalışarak onlara eşit davran."⁴⁰ İslâm'ın başlangıcından itibaren zanlı, suçlu olduğu ispat edilinceye kadar masum kabul edilmiştir. Muhakkak ki, IX. Louis'in, kraliyet müfettişleri atamak, şahitliğin delil olabilmesi prensibini ihdas etmek ve kişinin kraldan af dilemek için müracaatına izin vermek suretiyle Fransız hukuk kurumunu meydana getiren bir kral olması tesadüf değildi. Onun sunduğu yasama Avrupa'da hukuk tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Hatırlananlar da kifayet etmektedir ki bu konuda ortaya çıkan popüler betimleme bir yanlışlığın sonucu değildi.⁴¹ Zira IX. Louis zamanının filozof ilâhiyatçılarından yararlanmış, St. Thomas Aquinas'dan, istifade etmiştir. Ancak İslâm'ın tesiri daha doğrudandı. Kral en önemli hukukî reformlarını Filistin'den dönüşünde gerçekleştirdiği için böyle bir varsayımda bulunabiliyoruz. Joinville' yazdıklarıyla bunu bize çok açık bir şekilde ispat etmektedir:

Bir gün Yeres Kalesi'nde kralla beraber bulunurken Franciscan mezhebine mensup bir rahip geldi ve krala öğretici bir üslûpla, İncil de dahil olmak üzere inançsız prenslerden bahseden bütün kitapları okuduğunu ve ister inançlı isterse inançsız olsun, bunların saltanatlarını kanunlara saygısızlıkları sebebiyle kaybettiklerini öğrendiğini söyledi. Ayrıca "Burada Fransa'ya giderken gördüğüm kral, insanlara adaletle ve kanunlara uygun olarak muamele etmeye itina gösterecektir" dedi... Kral bu rahibin sözlerini asla unutmadı...⁴²

İlginçtir ki, Franciscan rahibinin sözleri Hz. Peygamber'in söylediği ve el-Buhârî'nin naklettiği bir hadisten başka bir şey değildi: "Sizden öncekiler hukuku sadece güçsüz ve fakirlere tatbik edip, güçlü ve zenginlere uygulamadıkları için yok olmuşlardır." Joinville kaydetmeğe itina gösterdiği için rahibin sözleri şüphesiz en önemli unsurdur. Aynı derecede önemli diğer bir husus da krala nasihat eden bu kişinin, Orta Çağ'da uluslararası hukukun oluşturulmasında önemli rol oynayan bir tarikata mensup bulunmasıdır. Dahası bu kişi "inançsız" prenslerden, yani Müslümanlardan bahsedecek kadar da dürüst birisiydi.

⁴⁰ Emile Tyan, *Historie de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, (2. bsk. Beirut, 1961), s. 23 vd.

⁴¹ Bizler "IX. Louis'in sarayının... adalet sarayı... olmasının sadece bir tesadüf" olmadığını okumuş idik. (Paris). Jean-Marie Dunoyer, "La force de Saint-Louis" *Le Monde* 18/19 Ekim 1970.

⁴² Charles Klein, *Saint-Louis, un roi aux pieds des pauvres*, (Paris: S. O. S. 1970) s. 60-61.

St. Louis'in Vincennes'de bir meşe ağacı altında sergilediği görüntü safiyane bir manzaradan daha önemli özellikleri taşımaktaydı. Onun oradaki hareketi, ferdi hakları garanti altına alma, kraliyet adaletinin basit ve kutsal karakterini koruyarak ve daha büyük eşitlik sağlamak suretiyle hukukî sistemi ispat etme arzusunu göstermekteydi. Adaletin doğrudan tatbiki çok uzun zamandan beri süregelen bir Arap ve Müslüman âdetiydi. İspanya Emevîleri şikâyetinde bulunmak isteyen tebaayı haftada bir kez kabul ederlerdi.⁴³

Bu dönemde doktrin, hukuka baskındı. Merhamet anlayışı üzerine kurulan bir toplumun Hıristiyan Orta Çağ sembolizmi, illete dayalı bir adaletin lehinde gelişmişti. Roma hukuku şahıslar arası ilişkilerde referans alınmaktaydı. Uluslararası ilişkilerde ise sistem herhangi bir politik hegemonyadan bağımsız olarak gelişmişti. Birbirinden ayrılmış unsurlar bir form, netice itibarıyla bir sistem oluşturmak için bir araya getirilmişti. Bu oluşumun her safhasında İslâmî tesirler birkaç misli artmıştır. Teoriler sınırları çoktan aşmıştı; bütün ülkelerin öğrencileri en ünlü üstatların derslerine katılmak için bir araya geliyorlardı. Çok daha adil olduğu düşünülen bir sistemin araştırılışı esnasında alışılmış olan reddedilmişti.

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Derebeyleri kanun koyucu ve devletin mimarları hâline gelmişlerdi: Sosyal yapı basitleştirilmiş, güç ise merkezleşmişti. Bir arada bulunan politik yapılar arasındaki ilişkileri tanımlama zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Uluslararası hukukun ilk teorisyenleri ister Arap, ister Yahudi ve hatta isterse Yunan olsun, o dönemde Müslümanlar tarafından yaygınlaştırılan ve yorumlanan doktrinden kesinlikle istifade etmişlerdi. Gerçekten de İspanyol kilise bilginleri ve halefleri Grotius'un, Akdeniz'deki gücünü XVI. yüzyılın sonuna kadar devam ettiren İslâm medeniyetinden herhangi bir hususta istifade etmemiş olmaları imkânsız görünmektedir. Uluslararası hukukun İslâm hukuk ilminin dahili bir parçasını oluşturması ve Avrupa'daki üniversitelerce de bilinmeyen bir şey olmasının ihtimal dahilinde bulunmaması sebebiyle, uluslararası ilişkiler alanında gerçek bir katkının meydana geldiğini kestirebiliyoruz. Bununla birlikte söz konusu katkı daha genel bir karakterin aktarılmasından ibaretti. Gerçekten de ahlâkî söylemleri ve soyut yaklaşımıyla İslâm hukuku Batı'ya, istikbaldeki hukuk yapısını üzerine kuracağı iki aslî prensibi önermekteydi: Adalet ve itimat. Böylece İslâm sadece *pacta sunt servanda* (ahde vefa) kaidesinin geçerliliğini tekrar güçlendirmekle kalmıyor; aynı zamanda onu, kısmen geleneklerin yerine geçen yazılı hukukun sistematik gelişmesini mümkün kılarak uluslararası ilişkilere de dahil ediyordu.

Modern anlamda daimî temsilcilikler şeklindeki diplomasi de XIII. yüzyıldan itibaren gelişmiştir. Bu da yine şans eseri meydana gelmemiştir. Öyle ki bu türden bir diplomasi, İslâm dünyası ile sürekli temas hâlinde bulunan İtalya'nın ticaret kasabalarında özellikle de Venedik Cumhuriyeti'nde başlatılmıştı. Konsolosluklar şeklindeki daimî temsilcilikler, Avrupa'nın aksine İslâm dünyasında daha XII. yüzy-

⁴³ Bunu gerçekleştirebilmek için, gelip altında bir hafta süreyle oturdukları "Adalet Kapısı" ya da "Bâbu'l-Adl" adıyla bir kapı açılmıştı. Bu bağlamda, popüler çağdaş basının kendi milletlerini daha iyi gösteren bir benzerliği zorunlu olarak resmetme arzusu dışında, Müslüman geleneğe ait devam ettirilen değerleri, bilinçsizce reddettiğini zikretmek ilgisiz görülmemelidir. Suudi Arabistan Kralı'nın bu kabil bir uygulaması için Bk. Michel Clerk, "Le roi Fayçal ne reverra pas Jerusalem," *Paris Match*, no. 1349, Nisan 1975: "Yedi asır sonra Meşe altındaki St. Louis idi" ("c'était, avec sept siècles de retard (sic), Saint-Louis au pied du chene").

ılda bile faaliyet göstermekteydi. Bu temsilcilikler İslâm hukukunun, ülkesel devletlerin (*territorial state*) Batılı milletlere yargı ayrıcalığı verilmesine müsaade eden, hukukta şahsilik prensibi sayesinde kurulmuştur. Aynı şekilde, İslâm toplumu Orta Çağ'da Müslüman olmayan homojen azınlıkların yaşadığı tek devlet olduğu için, İslâm'ın "yabancı" mefhumunun gelişmesine katkıda bulunduğunu varsayabiliriz. Bu birliklik, çekirdek hâlindeki uluslararası hukuk felsefesi içinde kendisini daha sonraları gösterecek olan tolerans ve müsamahanın da ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

İslâm hukukunun günümüz uluslararası hukukuna olan tesirini, modern ticaret hukukunda ve yabancıların statüsü ile alakalı belli uygulamalarda da tespit edebiliriz. Fakat esas tesiri, Doğu tarafından etkilenmiş olması sebebiyle, kuralları özenle oluşturulan Batı savaş hukukunda buluruz. Gerçekten de Avrupa Orta Çağ medeniyetine ait çeşitli kurumlar, Doğu'daki asıllarının aynısı olmasa bile, en azından Müslüman Doğu'nun benzer askerî kurumlarına olan bağımlılıklarının silinmez izlerini taşır.⁴⁴ Savaşların önemli rol oynadığı bir dönemde bu tesir, mağlup tarafı ilgilendiren belirli uygulamaları, askerlere karşı sergilenecek tavrı, esirlerin değişimi ve yaralıların tedavisi gibi teknik hükümleri olduğu kadar genel havayı da etkilemiştir. Bu tesirin yaygın olarak meydana geldiği yerler, doğal olarak İslâm'la Hıristiyanlığın karşı karşıya geldiği İspanya'daki ve Haçlı ordularının Filistin'deki savaş meydanlarıydı. Neredeyse hiçbir savaş hukukuna sahip olmayan Batılılar, düşmanlarının hem savaş ilânı, hem de karşı tarafı yok etme hususunda son derece mükemmel kurallar hazırlamış olduklarını gördüler. Bu psikolojik etki bir müddet için iki çeşit Hıristiyan savaşçısının ortaya çıkmasına sebep olmuştur: Biri Müslümanlarla daha önceki karşılaşmaları esnasında gördükleri şövalyelik ruhuna gıpta edenler, diğeri ise sadece Orta Çağ'ın barbar uygulamalarını bilenler.

Ruhanî ve ahlâkî karakter taşıyan tesirler bir tarafa, Batılılar Doğu'dan özellikle askerî kurumları da almış ve uygulamaya koymuşlardır. Franklar mücahit Müslümanlardan (*qahazzia* gibi) askerî teknikleri, gece savaşlarında ışıldaklı sinyallerin ve haberleşme maksadıyla güvercinlerin kullanımını⁴⁵ öğrenmelerinin yanında, savaş ganimetinin askerler arasında taksimi uygulamasını da almışlardır.⁴⁶

Bu sebeple Müslümanların katkısı sadece kuralcı kuramsal içerikle sınırlı kalmamıştır. Çok sayıda ampirik örneği kaydetmek mümkündür. Orta Çağ'ın en asil askerî kurumlarından birisi olan şövalyeliğin ortaya çıkmasında, Müslüman Arap dünyanın katkısı şüphe götürmez kesinliktedir. Söz konusu kurumun kaynağı sürekli tartışılmıştır. Bazılarına göre şövalyelik, genç bir savaşçıyı daha geniş bir askerî gruba katarken yapılan Alman kabile törenleri ile başlamıştır.⁴⁷ Ancak bu, reddetmek zorunda kalacağımız bir izahıdır; zira bu açıklamada şövalyeliğin dayandığı esaslardan ziyade şekilsel tesir ön plâna çıkarılmakta ve şövalyelik kurumunun asıl anlamı ile ruhu ortadan kaldırılmaktadır. Gerçek şu ki, Fransız ve İngilizler gibi Alman şövalyeleri de insanî duyarlılıklarını Müslümanlarla temasları neticesinde elde etmişlerdir. Teutonic tarikatının kurucuları, II. Frederic'in Sicilya'daki sarayını sık sık ziyaret eden ve çoğunluğu Filistin'de zaman harcayan insanlardı. Bunlar muhtemelen,

⁴⁴ Baron Taube'den naklen Hamidullah: *Muslim Conduct*, s. 64.

⁴⁵ Hitti, *Islam and the West*, s. 80 vd.

⁴⁶ Grousset, *Epopée*, s. 79.

⁴⁷ Philippe Dupuy Declinchams, *La Chevalerie*, "Que sais-je" (3. bsk. Paris: P. U. F. 1973) s. 11.

Müslümanların komşu putperest bölgelere karşı kısa süreli seferler düzenledikleri Filistin'de karşılaştıkları gelenekleri taklit etmekte ve⁴⁸ bu arada o devirdeki mevcut hava üzerinde derin tesirleri bulunan şövalyelik hikâyeleri ile bunların ardından gelen edebî eserler bu kurumun İslâmî temellerini zikretmeden edemiyorlardı. XII. yüzyılın sonunda İspanya'da ortaya çıkan ve Chaldean kaynaklarına atfedilen Şövalye Cifar'ın hikâyesinde olduğu gibi, Müslüman şövalyelerini kamufle etme yönünde bir çaba olsa bile, tarihî araştırmalar doğru olanı ortaya çıkarabilmektedir. Kurumların bizzat kendilerine gelince, Avrupalılar bunları İspanya'da, Filistin'de ve Suriye'de keşfettiler. Gerçekten de şövalyelik tarikatları buralardaki savaş alanlarında şöhrat ve Batılıların itimadını kazanmıştır. Dahası, uygulama alanında, şövalyelerin gizli tarikatlarına üye olanlar dinî farklılıkları nazar-ı dikkate almaksızın şövalyeliğe başlarken ortak usulleri kabullenmekteydiler.

Bir başka örnek de savaş esirlerine yapılan muameledir. Bildiğimiz kadarıyla Batı bu problemle Haçlı Seferleri'nden itibaren ilgilenmeye başlamıştır. Şüphesiz bu gerçek insanlığın aslî değerleriyle ilgili kayda değer bir tekâmülü yansıtmaktadır. İslâm, düşman elinde bulunan Müslüman askerleri kurtarmak hususunda gösterdiği doğrudan ve acil ilgi ile olduğu kadar, diğer bütün gayretlerinin bir sonucu olarak bu ideye katkıda bulunmuştur. Kur'an'ın emirleri⁴⁹ savaş esirlerinin özgürlüğü ve korunmasıyla alakalı bir sisteme geçişin önünü açmıştır. Tarih bunu açık seçik göstermektedir. Çatışma hâli devam ederken esirleri takas etmek için belli aralıklarla karşılıklı ateşkes ilân edilirdi. Böylece hem maddî hem de insanî motifler üzerine bir gelenek tesis edilmiş oluyordu: Şöyle ki, savaş esirlerine saygı göstermek, onlara iyi davranmak ve onların hayatta kalmalarını temin etmek suretiyle kendi dininden olan esirler için fidye elde etmek.

Fidye anlaşmaları elbette Müslüman Arapların başlattığı bir teamül değildi. Ancak İslâm, kadim dünyanın kendiliğinden ortaya çıkan bir uygulamasını sistemleştirmek suretiyle, ona hususî bir önem kazandırmıştır. Alınan fidyelerle ilgili yazılı ifadelerin kesinliği ve bu münasebetle ortaya çıkan durumun sıklığı önce kilise tarafından sindirilen sonra da dinî tarikatlarca organizeli hâle getirilen bireysel ve kolektif bir bağış duygusunu ortaya çıkarmıştı. XII. yüzyılın sonunda Hıristiyan esirlere yardım amacıyla Trinitarian tarikatı kurulmuştu. İkili ya da üçlü gruplar hâlindeki keşişler İslâm dünyasını İspanya'dan Anadolu'ya kadar bir boydan diğerine kat ediyorlardı.⁵⁰ Bunlar bu şekildeki dayanışma faaliyetlerine Fransız İhtilâli'ne kadar devam etmişlerdir. Neticede Batı efkâr-ı umûmîsinde "yaralı, silâhsız ve mağlup düşman askeri bağışlanmalı ve daha sonra da ülkesine gönderilmeli" şeklinde bir fikrin oluşmasında sürekli veya gittikçe artan bir tesir meydana getirmişlerdir. Geniş halk kitleleri rahiplerin bu uygulamalarından haberdardılar; zira dinî grupların maddî kaynağını halkın yaptığı bağışlar oluşturuyordu.

Yaralıları yardım, esirlerin fidyelerinin ödenmesiyle yakından alakalıydı. Dahası esirlerle ilgilenme görevini üstlenen tarikatlar Doğu'da ilk hastaneleri de

⁴⁸ Hunke: *Soleil d'Allah*, s. 282 vd.

⁴⁹ "(Esir aldıklarınızı) savaş sona erince ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin", Muhammed 47/4.

⁵⁰ Gaston Zananiri, *Eglise et Islam* (Paris: Spes, 1969). Müellif 208 ve 209uncu sayfalarda "Bu keşişler beyaz yün, pelerin ve kırmızı-mavi haç ile süslü uzun hamail giyerlerdi" demektedir. Bundan bir anlam çıkarmasak bile, yedi asır sonra Dunant tarafından kurulan teşkilât üzerinde yapabildiği tesirdeki delil benzerliği ilginçtir.

kurmuşlardı. Meselâ Kudüs'teki St. John Hospitaller tarikatı savaş meydanlarında tıbbî bakımı organize etmişlerdi ve XI. yüzyılın sonundan itibaren de Selâhaddîn Eyyûbî bunları Müslümanlara ait askerî kamplarda bulunan Haçlı askerlerine yardım etmeleri için yetkili kılmıştı. Ayrıca Frank yaralıların İslâm karargâhlarında kurulan sahra hastanelerinde tedavi gördükleri inkâr edilemez bir gerçektir. Şayet döneme ait ironik Müslüman yorumlarına inanacak olursak bunun tersi de aynı şekilde gerçek idi.

Müslüman Arapların tıp ahlâkı doktorların görev tanımını yapmış idi: "Düşmanlara da, kendi sevdiğilerine gösterdiği ilginin aynısını göstermek." IX. ve X. yüzyıllardaki klâsik kaynaklarından itibaren İslâm hukuk doktrini, hasta ve yaralıların tabîî statüsünü detaylarıyla ve tam olarak ortaya koymaktaydı. Ayrıca tabiplerin, hemşirelerin ve hastabakıcıların güvenliği garanti altına alınmış ve bir Müslüman'ın düşman askerine gösterebileceği ilginin niteliği belirlenmişti. Gerçekten de XV. yüzyılın sonunda İspanya'da hasta ve yaralı askerlerin bakım ve tedavisi için ilk çadırdan sahra hastanelerinin ortaya çıkışı kayda değer bir hâdisedir. Böylesi bir girişim Fransa'da XVIII. yüzyılın sonuna kadar gerçekleşmemiştir.

ULUSLARARASI HUKUKUN BATILI "KURUCU" LARINA TESİR

Thomas Aquinas, Sicilya'da yoğun olarak Arapların etkisine maruz kaldığı bilinen bir Lombard ailesinden gelmektedir. XIII. yüzyılın ortalarında Aquinas, Naples Üniversitesi'ne başladıktan sonra, bilahare ders vermek üzere yerleştiği Paris'e çalışmasını devam ettirmek üzere gitmişti. Zamanını, Aristo'yu Müslüman şârihi İbn Rüşd'den ayırmak ve kadim felsefe ile Hıristiyan kelâmını uzlaştırmak suretiyle, İbn Rüşdçülükle mücadeleye hasretmişti. Böylece kendisi İbn Rüşd'ün muhalifleri ile aynı yaklaşımı sergilemiş ve onun yorumlarından yararlanmıştı. Argümanlardaki uyum ve fikirlerdeki benzerlik o kadar fazla ki, bunu sırf tesadüfî bir durum olarak değerlendirmemiz mümkün olamamaktadır. Hepimizin bildiği gibi Paris Üniversitesi'nde öğretilen *Summa'nin* tesiri Avrupa düşüncesinin istikbaldeki tekâmülü için hayati önem arz edecekti. Batı, ademi merkezîyetçi derebeylik sisteminden merkezîyetçi devlet sistemine zor bir geçiş yapıyordu. *Summa'nin* oynadığı rol, ferdiyetçilikle toplumculuğu uyumlu kılmasında ve Aristocu rasyonalizm ile Hıristiyan tektanrıcılığındaki ilâhî irade arasındaki dengeyi sağlamasında oldukça belirgindir.

Thomas Aquinas bir bakıma, tekrar oluşturulma sürecinde bulunan yeni Hıristiyan toplumuna Müslüman Araplar tarafından nakledilen Aristocu düşünceyi uyarlamak için, bu düşüncedeki aslî unsurlardan ziyade, şekli üzerindeki İslâmî görüntüyü azaltmıştır. Bir başka ifadeyle Aquinas üzerinde İslâm'ın etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Metafizik alanda Aquinas, daha yüksek standarda sahip prensiplere dayalı uyumlu bir sistem kurmuştur. Aquinas zamanında yaşayan hukukçular, benzer gelişmelerle, birbirinden farklı geleneklerin yeniden gruplaşma sürecini etkilemiş ve normatif bir düşünce yapısı içinde kurumları belirgin hâle getirmişlerdir. Daha sonra da filozoflar amme hukukunun ilk şekillenmesinde belirgin bir rol oynamışlardır. Bunun da ötesinde söz konusu dönemde etkili olan düşünürler İspanyol ve Dominican idiler. Bu sebeple biz, İslâm'ın hem İberya Yarımadası üzerinden doğrudan, hem de Thomas Aquinas ve onun müntesibi bulunduğu Dominican tarikatı vasıtasıyla dolaylı bir tesiri olduğunu kestirebiliyoruz. Bu dönemin hukukçuları, bütünüyle veya en azından Avrupa'da, fikirlerini haricî kaynaklardan temin eden ahlâkçılar ya da ilâhiyatçılardı. Bu fikirler boşlukta değillerdi. Hem İspanya ve hem de İtalya'da okutulan ilk hukuk doktrini Müslümanların hukuku idi; Romalılar döneminden ve kilise

hukukundan yararlanılması daha sonra gelir. Bu sebeple Avrupalıların fikirlerinin İslâm tarafından çok yoğun bir şekilde etkilendiğini maddî bir delile dayanmaksızın düşünmek ne akla, ne de tarihî verilere aykırıdır. Bunun yanında hukukçuların silâhli anlaşmazlıkları insanî yollardan çözmek için Hıristiyanlıkta da duygusal ve ahlâkî argümanlar bulduklarında şüphe yoktur. Ancak şu da bir gerçek ki, İnciller tarafından neredeyse 1500 yıla⁵¹ varan bir süre öğütlenen yardımlaşma ve dayanışma mefhumlarındaki anlaşılma, Müslüman dünya ile yapılan temaslarla tohumlanan fikirlerin gelişimi esnasındaki tecrübeyi elde edinceye kadar kendisini göstermeyecekti.

İki İspanyol Dominikan, XVI. yüzyılda Vittoria ve XVII. yüzyılda Las Casas hukuktaki insancıl olguların gelişmesinde çok derin izler bırakmışlardır. Las Casas, İspanyolları, Güney Amerika'da yerlilere uyguladıkları katliam sebebiyle ayıplayarak, Cenova Sözleşmelerini daha o zamandan kestirir gibi, savaş zamanı uygulanacak hukuku dikkatlice tahlil etmiştir. Bunların arasında kadınların, çocukların, dinî tarikat mensuplarının, işçilerin, yolcuların ve yabancıların korunması da vardı. Bu listedekiler, daha ilk teşekkül döneminden itibaren İslâm hukukuna yabancı olmayan hususlardı. Batı'yı şaşkına çeviren ahlâkî, felsefî ve dinî fikir hareketlerinin hukukî yansıması kesintisiz devam etmiştir. İnsanî prensipler evrensel olma temayülü göstermiş ve Hıristiyanlığın sınırları ile bağımlı kalmamıştır. Vittoria, anlaşmalara vefa gösterilmemesine duyulan ihtiyacı teyit eden evrensel bir hukuk tasarlamış ve iletişim özgürlüğünü öğütlemişti. Kendisi putperestliği ortadan kaldırma düşüncesinin adil bir savaş için gerekçe olamayacağı görüşünü ıleri sürme cesaretini göstermişti. Felsefî fikirlerin nüfuz ettiği ile yan yana giden Müslüman askerlerin âlicenaplığı -ki halk literatüründe de nakledilmiştir- özellikle Müslümanların hâkim oldukları bölgelerde bu dönemde sürekli bir etki meydana getirmişti.

Suarez de İspanyol'du. Granada doğumlu olan Suarez yarımadada, ardından da Paris ve Roma'da bulunan çeşitli üniversitelerde profesörlük yapmıştır. İster ödünç almış, isterse tesadüfî olsun sunmuş olduğu fikirlerin İslâm hukuk felsefesi prensiplerine dayandırıldığı görülmektedir; Tanrı kanun koyucudur. İnsan mantığı iyiyi emreden kötüyü ise yasaklayan tabii hukukla uyum hâlinindedir. Dolayısıyla ilâhî iradenin eşyanın tabiatındaki aslî iyilik ve kötülük ile değişmeyen ve evrensel bir ilgisi vardır. Her toplum kendi başına varlığını sürdürmeyeceği ve kendi dışındaki topluluklarla ilişki içine girmek mecburiyetinde kalacağı için bir uluslararası toplumun varlığı kaçınılmazdır. Böylece devlet otoritesi, zorunlu olarak ahlâk tarafından olduğu kadar, hukukun kesinleştirdiği sınırlamalar içerisine devletler arası savaşların da dahil edilmesinin gerekliliği sebebiyle, savaş yönetimi ve ayrıca karşılıklı diplomatik ilişkilerle alâkalı pek çok kuralı ihtiva eden amme hukukuyla da sınırlandırılmaktadır.

Müslümanlar, Batı'ya aktardıkları temel fikirlerin yanında tecrübî ve akılcı metodoloji vasıtasıyla, Francis Bacon, filozof Rene Descartes ve bunların hukukçu çağdaşı Grotius'un düşüncelerine XVII. yüzyılın başlarında katkıda bulunmuşlardır. Elbette bu sırada Avrupa'da önemli hâdiseler, özellikle Rönesans ve Reform hareketleri meydana geliyordu. Ne var ki biz, modern uluslararası hukukun kurucusu olan Grotius'un hem şekil ve hem de dayandığı esaslar açısından geleneksel ve dolayısıyla da

⁵¹ Oldukça keskin eleştiriler için Bk. Abul Hassan A. Nadawi, *Islam and the World* (2. bsk. Lahore: Ashraf, 1967) s. 118 vd.

Orta Çağ amme hukuku anlayışına sadık kaldığı gerçeğinin altını çizmek durumundayız. Kendisi seleflerinin fikirlerinden oldukça yararlanmıştı. Zamanının gerçeklerinin yol açtığı objektif ve sübjektif gerekçeler sebebiyle yaşadığı döneme ve kendisinden sonraki dönemlere o derecede hâkim oldu ki, Grotius tam anlamıyla bir yenilikçi olarak telâkki edildi ve hâlâ da edilmektedir. Hâlbuki o uzun süredir bilinen ve kabul edilen fikirleri dile getirmekteydi. Onun çalışmaları tamamıyla nakil, pek çok yerde hatalı ve İncil ya da kadim dönemlerden alıntılarla doluydu.

Grotius'un çalışmaları çok geniş alanlara yayılmıştır. Bu çalışmaların bir başlangıç mı yoksa bir sonuç mu olduğu sorusunu sormak mümkündür. Bunlar muhtemelen ne birisi ne de diğerydi: Aslında belki yararlanan fikirlerin zekice yapılmış bir sentezi ve yeniden formüle edilmiş hâli idi. Eğer onun bazı İspanyol kilise hukukçularının yazdıkları eserlerdeki fikirlerden faydalandığı doğru ise -ki nadiren de olsa kaynaklarını zikretmektedir- İslâm hukukunu bildiği de hemen hemen kesindir. Gerçekten de Grotius İslâm hukukunda "düşmanın hukukunu koruma"⁵² prensibini bulduğuna oldukça şaşırılmıştı. Muhtemelen Müslüman savaş hukukunun ahlâkî üstünlüğünü bilmesinden dolayı eserinin başında "Hıristiyanlar öyle bir tavır sergiledi ki, barbarların yüzünü kızarttı" demek ihtiyacını hissetmiştir. O, kendi döneminde uygulanan kanunların listesini yapmaktan ziyade, hâlihazırdaki ihtiyaçlar için, görüntüsü kendisi tarafından yeniden şekillendirilen bir antikliğin gerçeklerini gözlemlediğini iddia etmektedir. Ancak elimizdeki deliller ne Yunanlıların ne de Romalıların felsefi yaklaşım dışında evrensel hukuk anlayışına sahip olmadıklarını ve bunun ötesinde milletler arasında bir dayanışma fikrini geliştiremediklerini göstermektedir.

Bunları söylerken, uluslararası hukukun şekillenmesinde Grotius'un yapmış olduğu kesin katkılarla ilgili herhangi bir şüphe oluşturmaya çalışmıyoruz. Ancak pek çok Batılı müellifin hukuk dışındaki sahalarda asla kaynak göstermeksizin Müslümanların çalışmalarından alıntılar yaptığını bildiğimiz de bir gerçektir. Bu sebeple İslâm'ın Grotius üzerine dolaylı veya dolaysız tesirinin olup olmadığı ile ilgili en azından bir çalışmanın yapılmasını istemek de o kadar anlamsız olmasa gerekir.

Avrupalı müelliflerin Müslüman dünyadan istifade ettiklerini kabule yaklaşmamalarının pek çok izahı yapılabilir. Öncelikle insan tabiatında bulunan gururu gerekçe gösterebiliriz.⁵³ Kaynaklarına asla atıfta bulunmadıkları bilinmekle birlikte bu tavrın en genel izahı, o dönemdeki Avrupalı yazarların dinî ön yargılarının ve hatta kendilerinin kâfirlere hiçbir şeyi borçlu olamayacaklarını savunan taassuplarının altında yatmaktadır.⁵⁴ Bu ön yargı onları, İslâm kültürünün yapmış olduğu katkının kıymetini takdir etmekten alıkoymuştur. Belli alanlara tahsisli literatür dışında, bu reddedilişin üstesinden hâlâ gelinememiştir.

⁵² Hamidullah, *Muslim Conduct*, s. 67-68. [Müellifin burada kullandığı *preliminium* teriminin karşılığı bulunamamıştır. Kaynak olarak verdiği eserin 67 ve 68. sayfalarında Hamidullah, Müslümanların sadece barış esnasında değil, savaş hâlinde de düşmanın hukukunu koruma hususunda gösterdikleri titizlikle Batılı hukukçular üzerinde bıraktığı tesiri izah etmektedir. (Çeviren)]

⁵³ Örneğin İspanyol Michel Servet'in, bir XIII. yüzyıl Arap eserinin derlemesi ve hatta basitçe tercümesinden başka bir şey olmayan "buluşu", XVI. yüzyıl Kalvenist Cenovasında hayatına mal olmuştur.

⁵⁴ Erasmus, İslâm'a karşı yapılan savaşın "kutsal"lığını sorgulamasının ardından görüşlerini izah etmek mecburiyetinde kalmadı mı?

İLERİKİ ARAŞTIRMALAR İÇİN BAKIŞ AÇILARI

Batı'da modern ve medenî vicdanın oluşmasına İslâm'ın yapmış olduğu katkı belki de hiçbir zaman tam olarak ortaya çıkamayacaktır. Kaybolan veya kasıtlı olarak silinen izler bir tarafa, Helen medeniyetinden gelen bir kısım değerler İslâm'a geçmiştir. Orta Çağ Avrupası'nın İslâm kültüründen aldığı fikirlerin çokluğu, zenginliği ve çeşitliliği oldukça etkileycidir. Hemen hemen bin yıl boyunca Müslümanlar Hıristiyanlığın batı, doğu ve güney sınırlarına medeniyet ışığı tutmuşlardır. Müslümanlar, son derece tafsilatlı sosyal, politik ve hukukî yönden kurumlaşmış bir yapı ile desteklenen tektanrıci bir inanç üzerine bina edilmiş ilk gerçek evrensel kültürü meydana getirmişlerdir. Onun şaşası, sadece çoktanrıci bir kültür etrafında gruplaşmış bir şehir-devletleri sistemi olarak bilinen ve çoktan günün gerçekliğine olan uygunluğunu yitiren kadim Yunan'inkinden iki kat daha fazla devam etmiştir. Roma İmparatorluğu'na gelince, şüphesiz çok geniş bir bölgede, kılıç zoruyla birliği sağlayarak barışı tesis etmiştir. Bu imparatorluk Orta Çağ düşünürleri için bir istikrar sembolü, kilise tarafından muhafaza edilmiş bulunan kültür dili Lâtince'nin kullanımıyla desteklenen bir sembol olmuştur. Roma hukuk sisteminin tafsilatlı olduğu kesin bir gerçektir. Fakat bu hukuk sistemi uluslararası ilişkilere ne kadar katkıda bulunmuştur? Batı, uluslararası hukuku meydana getiren kurumları bulmak için kendi tecrübelerinden yararlandığı gibi başka taraflara da bakmak zorunda kalmıştır. Bu kurumlar, özellikle de hasmane ilişkileri düzenleyenler Grotius'tan çok önceleri VII. yüzyılda Müslüman topraklarda ortaya çıkmıştı.

"Müslüman" ya da "Arap" kaynakların zikredilmemesi en ufak bir şaşkınlık dahi meydana getirmemektedir. Şövalyeliğe tahsis edilen en eski İspanyolca eser Keldânîlere atfedilir. İslâm inancı, çok uzun süre "Araplar", "Türkler", "İranlılar" ve hatta "Hindular" gibi isimlerle anılmıştır. Bu noktadan hareketle, Grotius'un, "İbrânîler" dediği zaman Müslümanlara atıfta bulunuyor olduğunu belirtmek, sadece istikbaldeki tarih araştırmaları için atılacak kısa bir adım olacaktır.

VII. ve XVI. yüzyıllar arasındaki uzun zaman dilimi boyunca devam eden düzensiz akışı bir sonuca bağlarken, ısrarla diyoruz ki, İslâm kendisini en iyi düşüncenin veya kadim zamanlara ait ilimlerin nakli ile sınırlandırmamıştır. Hepsinin ötesinde o, zengin bir ruh orijinalliği getirmiştir. İnsanların, Müslüman Arap medeniyetini sadece bir aracı olarak telâkki etmesi, entelektüel tembellik günahını işlemesi olur. Bu, özellikle uluslararası hukuk söz konusu olduğunda bir hakikat hâline gelir. Gerçekten de İslâm, savaş hukukunun kurallarını gayrimüslim toplumların ve haricî medeniyetlerin lehine aynı usulle uyguladığı için, bu kuralları uluslararası kılmak suretiyle asimile etmiş, ikmal etmiş ve geliştirmiştir. Böyle bir anlayışın Grek-Romen hukuk literatüründe bizce bilinen bir karşılığı yoktur.

Zamanının en büyük askerî gücü ve en bozulmamış medeniyeti olan İslâm'ın olağanüstü hoşgörülü ve açık politikası diplomatik ve ticarî ilişkilere izin vermiş ve belli bir takım hukuk kurallarının savaş zamanında da geçerli olmasının gerektiği fikrini hasıl etmiştir. Böylece insanlar ve toplumlar ortak dayanışma bilincine ulaşma ve dünyaya yeni bir anlayışla bakma hususunda cesaretlendirilmişlerdir. İslâm her şeyden önce, bilâhare Hıristiyan Batı'da uluslararası hukukun gelişmesini tetikleyen insanlık mahsulü bir imaj olduğu için, onun katkısını bulmaya ve tahlil etmeye çalışmak yeterince güç olacaktır. Bununla beraber bu tür bir yaklaşımı bütünden ayırmak da mümkün olmayacaktır. Uluslararası umumî hukukun kurucusu Groti-

us'un XVII. yüzyılda yaşadığını, hâlbuki İslâm hukukunun genel kazustik sunumu olarak dikkate alınan, en azından tam ve sistemli bir eserin⁵⁵ müellifi olan Şeybânî'nin IX. yüzyılın başında vefat ettiğini vurgulamak yeterli gelecektir.

⁵⁵ *Ebvâbu's-Siyer fî Ard el-Harb*, Majid Khadduri tarafından *The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1961) başlığıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir. (Bk. dipnot 13. Çeviren)